

Мозгова Н.Г.

ДУХОВНО-АКАДЕМІЧНА ФІЛОСОФІЯ ХІХ СТОЛІТТЯ: ТРАДИЦІЯ ТА НОВАЦІЇ.

Феномен професійно-академічної філософії порівняно недавно став предметом пильної уваги сучасних дослідників. Це пов'язано насамперед з тим, що довгий час всі духовні надбання українського народу розглядались чи як реакційні, чи як прогресивні щодо марксизму. Особливо значного занедбання зазнала філософська думка України ХІХ – поч. ХХ ст. саме тому, що в цей час народжувалась і ставала панівною ідеологія, яка на початку ХХ ст. стає державною. Тому саме цей період у духовній спадщині українського народу був практично повністю вилучений та позбавлений дослідницької уваги та об'єктивних оцінок і через це найбільш схематизувався: все що не "вписувалось" в координатну систему марксизму зверхньо та зневажливо відкидалось. І якщо, наприклад, філософія українських революційних демократів в цілому підпадала під усталені трафарети панівної ідеології, то професійній філософії України ХІХ – поч. ХХ ст. безпідставно інкримінувались звинувачення в "реакційному мракобіссі" та в містиці, а її представники проголошувались "нікчемними схоластами ХІХ ст." та прислужниками релігіїⁱ.

Ми погоджуємось з думкою сучасного дослідника в галузі української професійної академічної філософії М.Луком, що "саме в межах професійно-академічної філософії найбільш повно відтворювались досягнення філософської науки. А саме: йшло інтенсивне оволодіння останніми на той час здобутками західної філософії і насамперед її категоріальним апаратом, напрацьовувався досить високий рівень тогочасної професійної філософської науки, саме в її межах розглядались найбільш актуальні проблеми та здобутки як природничих наук, так і духовного життя суспільства, і формувався певний рівень філософської культури тогочасної молоді та загалом тогочасного суспільства. І нарешті, без осмислення професійно-академічної філософії загалом не можливо оцінити стан філософської культури України ХІХ – поч. ХХ ст."ⁱⁱ

Упродовж всього ХІХ ст. існувало дві основні філософські магістралі: "неофіційна" чи публіцистична філософія, в якій йшов напружений пошук самобутності української думки, але яка грішила несистемністю, а нерідко і дилетантизмом; та "офіційна" чи професійно-академічна, в якій ставали предметом філософської рефлексії найактуальніші проблеми духовного життя суспільства та здобутки природничих наук. Звичайно, що "неофіційна" філософія згодом все більше потребувала керуючого впливу зі сторони професіоналів. Сьогодні ж досягнути глибину та світоглядну значимість філософської публіцистики як складової частини філософської культури того часу можливо тільки в контексті знання загального рівня розвитку філософської науки, яке неможливе одночасно без вивчення та осмислення професійно-академічної філософії.

Представниками професійної філософії в Україні були Харківський університет, ліцеї в Одесі (Рішельєвський) та Ніжині, Київська духовна академія та університет св.Володимира в Києві. Але починаючи з 30-х років ХІХ ст. найзначнішим центром філософського життя України став Київ. В цей час в Києві склалась релігійно-філософська школа, представники якої відіграли істотну роль в історії не тільки української, але й російської культури.

Якщо говорити про "Київську школу" академічної філософії, то вона об'єднувала як творчу діяльність викладачів Київської духовної академії, так й університету св.Володимира, тобто мається на увазі власне професійна філософська культура в цілому. Вищеприведене розуміння академічної філософії досить умовне з точки зору рівня її викладання в університеті й духовній академії, де була представлена на той час професійно-академічна освіта в Україні.

Що ж стосується такого поняття як "Київська школа", то як зазначає І.Кузнецов, "поняття "філософської школи" передбачає насамперед єдність філософського вчення, котре висувається її засновником і отримує творчий розвиток серед її наступників. Нічого подібного в Київській школі ми не знаходимо: засновник її ніякої цільної філософської системи не створює, а представники її вельми різняться за своїми науковими інтересами та надають перевагу різноманітним (аж до протилежних) філософським авторитетам. Слушно, що київських філософів можна залучити до традиції платонізму, можна знайти у них і інтуїтивістські ідеї, і тим більше безперечно їх залежність від німецького ідеалізму, але всі ці риси можна віднести і до філософів інших духовних чи світських закладів. Тому до поняття "школа" в даному випадку треба відноситись із заздалегідь заниженими вимогами, і це цілком допустимо, оскільки у той час в Росії не існувало оригінальної філософії, а філософствувати, власне кажучи, і означало – освоювати ті чи інші досягнення західної філософії. Зазначимо, що діяльність "Київської школи" припала як раз на саму драматичну епоху в історії української філософії – на епоху її становлення. Тут передусім треба враховувати ті умови, в яких розвивалася професійна філософія. А вони були не дуже сприятливими"ⁱⁱⁱ.

Як зазначалось вище, функцію центрів класичної академічної філософії в Україні у ХІХ ст. приймають Київська духовна академія й університет св.Володимира.

Як підкреслює сучасний дослідник в галузі української професійно-академічної філософії А.Тихолаз, що "на той момент, коли університетська філософія зробить свої перші кроки, академічна філософія матиме двохсотлітню історію, що сягатиме Києво-Могилянської академії. Слов'яно-греко-латинська академія у Москві, Харківський колегіум, нарешті, сорок чотири семінарії, що діяли у ХVІІІ столітті – в усіх цих духовних школах викладалася філософія. І хоча б як не оцінювали рівень тієї філософії з пануючим в ній

вольфіанством, неможливо не визнати, що за рівнем професіоналізму "духовна філософія" на початку XIX століття перебувала поза конкуренцією"^{iv}. Тому саме на феномені "духовної філософії" ми зупинимось нижче більш детально, так як без її вивчення неможливо зрозуміти і подальші тенденції розвитку як професійної філософії взагалі, так і світської, тобто університетської філософії, зокрема.

Зміст духовних процесів в Україні впродовж всього XIX століття неможливо зрозуміти сьогодні без парадигми духовно-академічного філософствування. Одразу ж треба відзначити те, який зміст ми вкладаємо в поняття "духовно-академічне філософствування".

Загалом духовно-академічне філософствування являло собою в минулому столітті досить складне та розгалужене культурно-історичне явище, яке розвивалось в рамках православної традиції і своїм генетичним корінням сягало далеко за межі давньо-слов'янської релігійно-філософської культури. Формальним змістом цього поняття є, насамперед, філософські курси, які викладались упродовж всього XIX століття в Духовних академіях тодішньої Росії. Нагадаємо, що на початку XIX століття в Росії були сформовані чотири Духовних академії – в Санкт-Петербурзі (1809р.), Москві (1814р.), Києві (1819р.), Казані (1842р.). Підкреслимо також, що крім вищезазначених філософських курсів до духовно-академічного філософствування можна віднести філософські статті в богословських часописах, які видавались при цих Академіях, а також і ті диспути та дискусії, котрі виникали у взаєминах різних релігійно-філософських товариств, що існували теж при Академіях, а загалом мова повинна йти про творчі пошуки й відповідно здобутки професорів та викладачів Духовних академії в минулому столітті.

Надалі ми більш детально зупинимось на діяльності представників найдавнішої за своїми традиціями школи філософського теїзму XIX століття – а саме на Київській релігійно-філософській школі.

Філософська "плідність" інтелектуального середовища Києва XIX століття пов'язана насамперед з духовними традиціями давнього центру релігійної культури. Одним із головних осередків цього центру лишалась в той час Київська духовна академія. Тому релігійно-ідеалістичну філософію у розглядуваний період в основному репрезентували саме викладачі Київської духовної академії. Їхні філософські погляди перебували у фарватері тих тенденцій, які були притаманні взагалі всій релігійній філософії не тільки України, але й Росії XIX століття.

Щоб більш детально осягнути такий феномен в історії філософської думки України як його київську релігійно-філософську школу, треба звернутись до "золотого віку" київської думки – віку, протягом якого була створена, за словами Павла Флоренського, "славетна київська школа", засновниками якої були Інокентій (Іван Борисов) та І.М.Скворцов. Саме Інокентій започаткував "історичне направлення" духовно-академічної традиції в Київській духовній академії, яке корінним чином відрізнялось від "догматичного направлення" Московської духовної академії, котре йшло від Московського митрополита Філарета Дроздова. Саме це "історичне направлення" духовно-академічної традиції в КДА давало можливість зберегти той традиційно високий рівень викладання філософських дисциплін в Академії, який був притаманний їй ще за часів існування Києво-Могилянської академії. Сутність цього направлення полягала в тому, що критерієм науковості філософії вважався її історико-філософський контекст. Зокрема в системі освіти Академії це відтворювалось у тому, що студент міг розпочинати вивчення древньогрецької філософії тільки після повного засвоєння курсу з древньогрецької мови. Тобто антична філософія вивчалась за першоджерелами і на мові оригіналів.

Незаперечним являється і той факт, який ми вже підкресливали вище, що "золотий вік" київської школи філософського теїзму (перші 70 років XIX ст.) припадає як раз на саму драматичну епоху в історії вітчизняної філософії – на епоху її становлення. Тобто, як на Україні, так і в Росії того часу загалом не існувало самотньої філософії, а філософствувати власне і означало засвоювати ті чи інші досягнення західної філософії. Філософія цього часу не усвідомлювалася ще як особистісна творчість. В свідомості того часу філософ насамперед служить. Це професор університету чи духовної академії. Тому історія філософії того часу тісно пов'язана з історією освіти у вищій школі.

Треба підкреслити одночасно і той момент, що якщо творча діяльність представників університетської академічної філософії в Україні не вичерпувалась тільки університетом Св.Володимира, бо одночасно існували ще й Харківський університет (з 1805 р.) та Новоросійський університет (з 1862 р.), то діяльність представників духовно-академічної філософії на Україні належала тільки КДА.

Як в дослідницькій літературі минулого століття, так і в сучасній літературі феномен "славетної київської школи" пов'язують насамперед з такими видатними іменами української філософської думки XIX століття як І.М.Скворцов, архім. Інокентій (І.А.Борисов), В.С.Карпов, Й.Г.Міхневич, П.С.Авсенев, О.М.Новицький, С.С.Гогоцький, П.Д.Юркевич. І це не випадково, бо кожен з цих філософів зробив вагомий внесок у розвиток української духовно-академічної філософської традиції XIX століття. Так, саме І.М.Скворцов на посаді професора філософії КДА з 1819 р. по 1849 р. одним із перших здійснив перехід від традиційного вольфіанства до кантіанства, а за часів ректорства (1830-1840 рр.) блискучого професора і проповідника архім.Інокентія (І.Борисова) були створені умови для зростання тієї плеяди філософів (за винятком І.Скворцова і П.Юркевича), котрі склали основу Київської школи філософського теїзму. В.С.Карпов був одним із кращих перекладачів праць Платона в XIX столітті, а ім'я П.С.Авсенева було для сучасників синонімом філософа. Й.Г.Міхневич зміг перенести духовно-академічні традиції в Рішельєвсь-

кий ліцей, згодом Новоросійський університет, а О.М.Новицький першим розпочав філософськи усвідомлювати історизм Гегеля. С.С.Гогоцький першим в історії української філософії зробив спробу створити філософську енциклопедію, а ідеї П.Д.Юркевича стали витоком багатющої традиції російської релігійної філософії, в подальшому розвитку пов'язаної з іменами В.Соловйова, С. та Є.Трубецьких, С.Булгакова, С.Франка, П.Флоренського.

Але не тільки "золотий вік" київської думки, але її і "срібний вік", тобто кінець XIX – поч. XX століття, характеризувався тим, що основні філософські сили в Києві головним чином продовжували зосереджуватись в КДА (П.І.Ліницький, А.І.Булгаков, Д.І.Богдашевський, В.Ф.Пивницький, брати Яків та Маркелін Олесницькі). І лише з 90-х років XIX ст., коли в університет Св.Володимира прийшли професори О.М.Гіляров, Є.М.Трубецької, Г.І.Челпанов, а трохи раніше (з 1876 р.) О.О.Козлов, філософська думка в Києві починає набувати більш світського характеру.

Загалом, однією із характерних особливостей, притаманних саме Київській школі філософського теїзму була її фундаментальна зрошеність із університетською філософією. Типовим можна вважати той факт, що, наприклад, Д.І.Богдашевський захищає свою докторську дисертацію по філософському вченню Канта в КДА, а друкує її в типографії Київського університету Св.Володимира, а І.М.Скворцов протягом більш ніж двох десятиріч читає лекції по богослов'ю та філософії одночасно в КДА і в Університеті. П.Авсєнев, С.С.Гогоцький теж практикують одночасне викладання в Академії та в Університеті.

В цілому, не підлягає сумніву, що духовно-академічна філософія була важливою і змістовною частиною української філософії XIX століття взагалі. Але все ж таки вона мала і цілий ряд специфічних особливостей, пов'язаних, по-перше, із її корпоративністю і конфесійною належністю, а, по-друге, з тими конкретно-історичними обставинами, в яких вона формувалась.

Українська духовно-академічна філософія XIX століття як культурно-історичне явище мала і свої тільки їй притаманні риси, а саме, вона базувалась на християнському неоплатонізмі. Саме тому вивчення філософії Платона було офіційно запроваджено у філософські курси Духовної академії, а докторські дисертації настійливо рекомендувалось захищати по філософії Платона. Наступною характерною рисою українського духовно-академічного філософствування було ґрунтовне вивчення святоотчих вчень, тобто, загалом зацікавлене відношення до патристики. Справа в тому, що для української культури патристика лишалась єдиним джерелом знань про античну філософію та загалом про античність. І останньою характерною рисою української духовно-академічної філософії було її непристанне тяжіння до західноєвропейської філософії, а саме до німецької класики.

Таким чином, саме ці культурно-історичні елементи відрізняли духовно-академічну філософію XIX ст. на Україні від всіх інших типів філософствування (наприклад, світської філософії).

Але все одно, до кінця XIX століття існувала цільна та монолітна релігійно-філософська школа в Києві, котрій були притаманні такі вищезазначені характерні риси як залежність від німецького ідеалізму та синтез їх християнським неоплатонізмом та патристикою. На зламі ж століть відбуваються суттєві зміни в школі, котрі, звичайно, були відбитком тих зрушень, які раніше вже здійснились в західноєвропейській філософії. А саме, відбувається, певним чином, розмивання тих чітких теоретичних границь, завдяки яким конкретна школа відрізнялась від всіх інших філософських шкіл. Як пише В.Біблер, особливістю XX століття є те, що "в одному "просторі" свідомості "товпляться" різні духовно-культурні спектри. Виявляється, що східний спектр цінностей, західний спектр цінностей, середньовічний, християнський, новочасовий, просвітницький, ренесансовий смисли буття не відходять у минуле, не розділяються на гегелівській "драбині зняття" і "сходження", в якій одне – нижче, інше – вище, одне – сходинка до іншого. Ні, ці культурні спектри одночасові, і вони мають сенс саме один по відношенню до іншого, в дійсному діалогічному спілкуванні один з іншим"⁵.

Головні філософські сили в Києві останньої чверті XIX ст. починають набувати більш світського характеру і зосереджуватись перш за все в університеті св.Володимира та пов'язуватись з такими іменами як О.О.Козлов, О.М.Гіляров, Г.І.Челпанов, Є.М.Трубецької, В.В.Зеньковський, Г.Г.Шпет, а творча діяльність філософів Київської духовної академії відходить немовби в тінь.

Чим це обумовлено? Насамперед тією світоглядною переорієнтацією, яка здійснилась на зламі століть внаслідок впливу на громадську думку суспільства позитивістських тенденцій. Йшло критичне розмежування з певною філософською традицією, а саме з традицією метафізики, в лоні якої до останньої чверті XIX ст. домінувала спекулятивна теологія. І якщо "неофіційна філософія", тобто публіцистична ніколи не визнавала цієї традиції і з позицій вульгарного матеріалізму чи позитивізму піддавала її нещадній критиці, то в професійній філософії йшла не відмова від традиції метафізики (ця традиція професійною філософією завжди відстоювалась), а переорієнтація в лоні метафізики з питань спекулятивної теології на онтологічні та психологічні питання. Внаслідок інтелектуального диктату вульгарного матеріалізму та позитивізму поступово проблематика професійної філософії починає вичерпуватись чи природничо-науково зорієнтованою онтологією (Г.І.Челпанов), чи суто психологічними питаннями (М.Я.Грот).

Цьому процесові сприяла ще й специфіка суто університетської освіти, яка намагалась дати всеосяжні та універсальні знання, при цьому вона мала менш давні традиції ніж духовна школа, мала 10-річну пере-

рву у викладанні філософії, але не мала тієї корпоративності та того конфесійного заступництва, яке було притаманне духовній школі, а тому була благодатним підґрунтям для позитивістської вакцинації. Звичайно, що університетська освіта як суто світська освіта не давала й тієї опори на християнські догмати, які давала спеціалізована духовна освіта. Але при всіх цих обставинах, в результаті університетська філософія збирала свій врожай у вигляді "зняття кадрових вершків" (П.Д.Юркевич, О.М.Новицький, С.С.Гогоцький).

Була, на наш погляд, ще одна причина, яка сприяла певному відходу на другий план філософського потенціалу КДА. Релігійна спрямованість духовно-академічної філософії з середини XIX століття зробилася предметом упередженої, а часто і поверхово-некваліфікованої, але наполегливої критики з боку атеїстично орієнтованих діячів російських революційних демократів (М.Г.Чернишевського, М.О.Антоновича, Д.І.Писарева). Коли на початку 60-х років XIX ст. П.Д.Юркевич піддав справедливій критиці компілятивний опус Чернишевського "Антропологічний принцип у філософії", то відповіддю стали розгромні рецензії на праці найбільш визначних представників духовно-академічної філософії в Україні (П.Д.Юркевича, О.М.Новицького, С.С.Гогоцького). Джентльмени духу не вміли застосовувати заборонені прийоми, які були звичними для російських революційних демократів. Тому часто-густо відступали під натиском некваліфікованої, але наполегливої критики. Так, О.М.Новицький змушений був визнати, що його фундаментальна праця з історії філософії, яка, до речі, була першою працею такого гатунку в Росії, була несвоєчасною, а С.С.Гогоцький, автор першої в Росії філософської енциклопедії, міг відповісти на критику опонентів ще більшою особистою педантичністю та прискіпливістю при написанні наступних томів праці.

В результаті київська духовно-академічна школа, зберігаючи і продовжуючи розвивати славні традиції Києво-Могилянської академії на високому професійному рівні, втрачає, у певному відношенні, передові рубежі. Хоча дійсний рівень тогочасної духовно-академічної філософії лишається досить високим. В цей час в КДА працюють такі філософи та богослови як П.І.Ліницький, Д.І.Богдашевський, брати М.О. та Я.О.Олесницькі, В.З.Завітневич, В.І.Екземплярський, В.Ф.Пивницький, П.П.Кудрявцев.

Якщо ж порівнювати університетську філософію в Києві кінця XIX – поч. XX ст. і духовно-академічну філософію початку та середини XIX століття, то хоч як радикально не відрізнялись вони, все одно між ними існував тісний зв'язок. Як видно із вище зазначеного, духовно-академічна філософія ставила собі за мету теоретичне обґрунтування релігійного світогляду, а це не могло вже на зламі століть задовольняти як потреби світської освіти, так і не вписувалось в світоглядні філософські орієнтири того часу. Але все одно, у творчому доробку представників університетської філософії проглядається вплив на розуміння наріжних філософських проблем їх попередниками-представниками київської духовної школи, а саме О.М.Новицьким, С.С.Гогоцьким, П.Д.Юркевичем. Це, насамперед, стосується розуміння сутності філософії, а саме, що філософія можлива виключно як історичний досвід мислення, як досвід духовний, а його осягнення починається з приєднання до нього. Це уявлення про філософію як таке духовне знання, що задовольняє вимогам серця і в той же час не суперечить вимогам розуму, виростаючи із їх глибинної єдності.

Таким чином, українська професійно-академічна філософія XIX століття являла собою досить складне та різнопланове явище в духовному житті України, яке чекає ще свого подальшого дослідження.

ⁱ Див.: Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX - початку XX ст. - К.: Наукова думка, 1993. - С. 3-4

ⁱⁱ Там само. - С. 4-5.

ⁱⁱⁱ Кузнецов И. Славная киевская школа. Статья 1 // Новый круг. - К., 1992. - № 2. - С. 25-26.

^{iv} Тихолаз А. Духовно-академічна освіта та становлення філософії у Київській духовній академії // Київські обрії: історико-філософські нариси. - Київ: Стилос, 1997. - С. 92.

^v Біблер В. Діалог і комунікація - філософські проблеми (матеріали круглого столу) // Вопросы философии. - 1989. - № 7. - С. 7.